

МИЛЕНА СПАСОВСКИ

БРОЈНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ 1834—1981. ГОДИНЕ*

У географским истраживањима западна Србија представља област између реке Дрине на западу, Саве на северу, Колубаре, Љига, Западне Мораве и Ибра на истоку и планинског венца Чемерна, Голије, Златара, Златибора и Таре на југу. Ова пространа област трпела је током последња два века бројне административно-територијалне измене, те се поједине територијалне јединице нису ни у прошлости, као ни данас, поклапале са физичко-географским целинама. Како је предмет овог рада бројно кретање становништва, које се у научној и стручној литератури сагледава на основу статистичке документације, морају да се користе подаци по одређеним административним јединицама, уз наглашавање насталих административно-територијалних промена. Из истог разлога је у овом раду анализом обухваћена нешто ужа територија у односу на напред дату дефиницију западне Србије. То је територија данашње Подрињско-колубарске међуопштинске регионалне заједнице, проширсна подручјем општине Обреновац и Титовоужичке регионалне заједнице, без општина Прибој, Пријепоље, Нова Варош и Сјеница. Ова територија се углавном поклапа са површинама које су током 19. века и касније захватили шабачки, подрински, ваљевски и ужички округ (ск. 2).

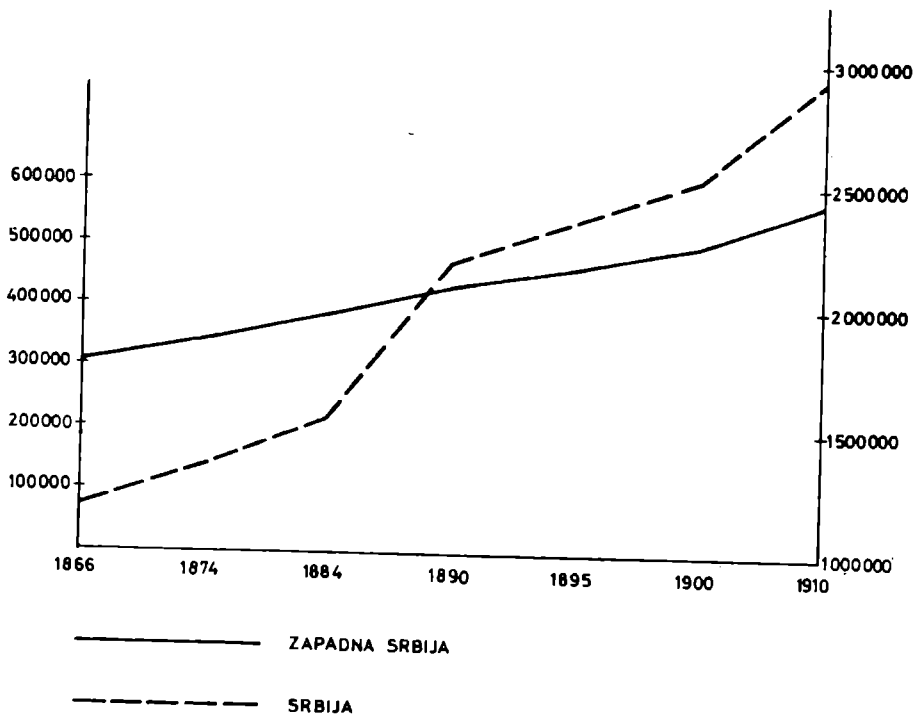
Бројно кретање становништва западне Србије прати се за период последњих 150 година, тј. од првог (1834. године) до последњег пописа становништва на нашем тлу (1981. године). То је доба у коме је дошло до изразитих промена у развоју популације овог, као и других делова Србије и на ње земље у целини. Снажне миграције и насељавање до тада недовољно насељених подручја Србије током 19. века, о којима ће бити речи у посебном раду, омогућавале су уз висок природни прираштај стални бројни пораст становништва на овом подручју. С друге стране, становништво западне Србије почиње током овог века,

* — Циљ овог прилога је приказ броја и пораста становништва западне Србије током последњих 150 година, без детаљније анализе природног и механичког кретања као компоненти бројног кретања. Рад је рађен у оквиру теме: „Демографске одлике становништва западне Србије“ а према плану и програму рада Географског института „Јован Цвијић“ САНУ на пројекту „Западна Србија — комплексна географска студија“.

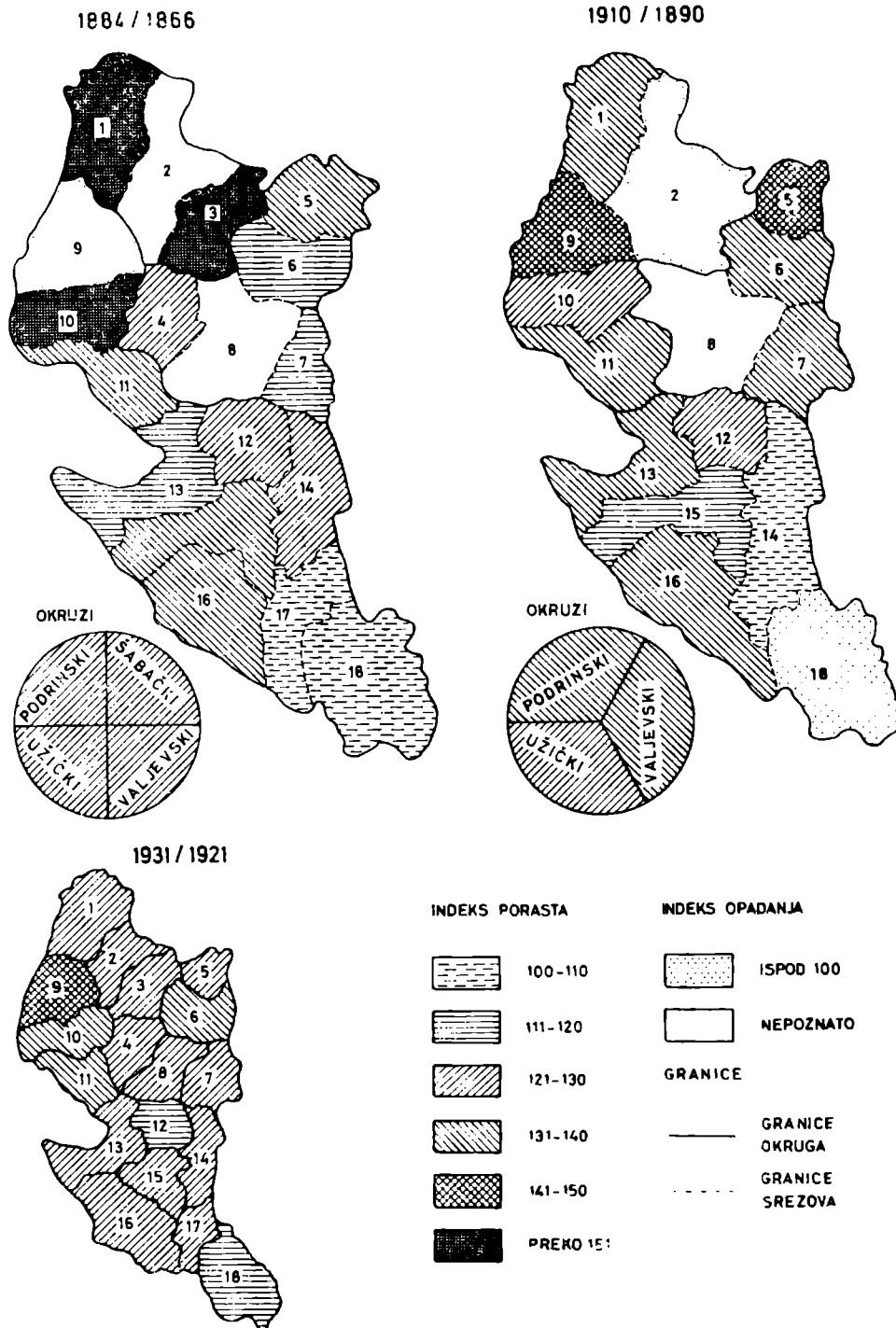
а посебно после другог светског рата, да захвата процес демографске транзиције, коју прати опадање и наталитета и морталитета становништва. Истовремено, различит привредни развој и урбанизација појединих подручја и насеља у западној Србији делују, уз остале факторе, на снажна миграциона кретања и преразмештај становништва и то посебно у периоду после другог светског рата. Миграциона кретања становништва, која су усмерена, пре свега, у правцу напуштања планинских насеља и концентрације становништва у равничарским подручјима и градским насељима, деловала су, заједно са променама у природном кретању, на различито бројно кретање становништва појединих географских и административних целина, као и појединих насеља западне Србије.

Број и пораст становништва од 1834. године до првог светског рата ¹⁾

Промене у популационом развоју западне Србије током последњих 150 година прате се на основу података свих постојећих пописа становништва, што омогућује сагледавање бројног кретања становништва током различитих друштвено-економских периода и делимично упућује на факторе тих промена. У анализи се издвајају три етапе као карактеристични историјски периоди.

Ск. 1. Бројно кретање становништва западне Србије и Србије у целини од 1866 — 1910. године

Ск. 2. Индекси кретања становништва западне Србије од 1866—1931. године
 Срезови: 1. мачвански, 2. поцерски, 3. посаво-тамнавски, 4. подгорски, 5. посавски,
 6. тамнавски, 7. колубарски, 8. ваљевски, 9. јадрански, 10. рађевски, 11. азбуковачки,
 12. црногорски, 13. рачански, 14. пожешки, 15. ужички, 16. златиборски, 17. ариљ-
 ски, 18. моравички.

У бројном току становништва прва је од 1834. године, тј. од првог свеобухватног пописа становништва у Србији, до првог светског рата, друга између два светска рата и трећа после другог светског рата.

Таб. 1 Број и пораст становништва западне Србије у периоду 1834—1884. године⁴⁾

Округ Срез Општина	Број становника				Просечан годишњи пораст		Стопа пораства		Индекс пораства 1884.
	1834.	1866.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	
					1866.	1874.	1866.	1874.	
Шабац оп.	—	6519	8028	9206	189	118	25,9	13,7	141,2
Мачвански ср.	—	27685	28547	46742	108	182	3,8	4,8	168,8
Посаво- тамнавски ср.	—	20825	21697	38414	109	1819	5,1	60,5	184,5
Поцерски ср.	—	18593	21095	—	313	—	15,8	—	—
ШАБАЧКИ окр.	49360	73622	81844	94362	1027	1252	13,2	14,2	128,2
0/0 од западне Србије	27,2	23,8	23,9	—	—	—	—	—	—
Ваљево вар.	—	3068	3993	4737	116	74	32,9	17,0	154,5
Ваљевски ср.	—	17351	—	—	—	—	—	—	—
Колубарски ср.	—	19796	16967	23114	—354	615	—19,3	30,6	116,8
Подгорски ср.	—	23027	15811	27828	—902	1202	—46,4	55,1	120,8
Посавски ср.	—	11979	13030	16085	131	306	10,5	21,0	134,2
Тамнавски ср.	—	25615	21134	28993	—560	786	—24,0	31,4	113,0
ВАЉЕВСКИ ОКР.	54129	83483	91631	100757	1018	913	11,6	9,5	120,7
0/0 од западне Србије	29,8	27,0	26,8	26,1	—	—	—	—	—
Лозница оп.	—	2039	2269	3322	29	105	13,5	37,6	162,9
Азбуковачки ср.	—	14429	16168	19065	217	290	14,2	16,5	132,1
Рађевски ср.	—	13838	18168	22321	514	415	32,0	20,5	161,3
Јадрански ср.	—	18521	15792	18204	—314	241	—19,9	14,2	98,3
ПОДРИНСКИ ОКР.	27151	48287	54370	62912	760	1051	14,8	17,9	130,3
0/0 од западне Србије	14,9	15,6	15,9	16,3	—	—	—	—	—
Ужице вар.	—	3163	4081	5613	115	153	31,7	32,2	177,5
Ариљски ср.	—	12073	13079	13289	126	21	10,0	1,6	110,1
Златиборски ср.	—	20384	22279	27161	236	489	11,1	19,8	133,2
Моравички ср.	—	17987	19815	19963	229	15	12,1	0,8	110,9
Пожешки ср.	—	16768	18758	21243	249	238	14,0	11,9	126,1
Рачански ср.	—	16938	17961	20306	128	235	7,3	12,3	119,9
Црногорски ср.	—	17064	18533	21051	184	252	10,3	12,7	123,4
УЖИЧКИ ОКР.	51098	104377	114663	128526	1286	1402	11,7	11,5	123,1
0/0 од западне Србије	28,1	33,6	33,4	33,2	—	—	—	—	—
СРБИЈА	712000	1218000	1353890	1901736	16986	54785	18,7	13,2	156,1
З. СРБИЈА	181738	309769	342508	386557	4092	4405	12,5	12,1	124,8
З. СРБИЈА 0/0	25,5	25,4	25,3	20,3	—	—	—	—	—

Пре приказа броја и пораста становништва у западној Србији током 19. века указаће се укратко на административно-територијалне промене овог дела Србије у том периоду. Сретењским уставом од 1835. године Србија је подељена на округе, срезове и општине и та подела уз извесне измене задржана је до осамдесетих година. У 1834. години западну Србију чинили су следећи окрузи: шабачки, ваљевски, подрински, соколски и ужички. Соколски округ је пре доношења Сретењског устава 1835. године припојен подринском округу. Тако су у 1865. години западну Србију чинила 4 округа и то: **шабачки** (са срезовима мачванским, поцерским и посаво-тамнавским), **ваљевски** (са срезовима посавским, тамнавским, подгорским, ваљевским и колубарским), **подрински** (са срезовима: јадранским, рађевским и азбуковачким) и **ужички** (са срезовима: рачанским, црногорским, пожешким, ариљским, златиборским и моравичким).²⁾ Границе срезова су у периоду 1866—1884. године само незнатно мењане,³⁾ што омогућује поређење бројног кретања становништва и даје слику популационог развика овог дела Србије током друге половине 19. века (таб. 1, ск. 1, 2).

Подаци таб. 1 показују да је у четири наведена округа западне Србије било у 1834. години 181 738, у 1866. 309 769, у 1874. 342 508 а у 1884. години 386 557 становника, што је чинило 25,5%, односно 25,4%, или 25,3% и 20,3% становништва тадашње Србије у целини. У периоду 1834/1884. године становништво западне Србије расте индексом 212,7, што је резултат релативно високог нивоа природног прираштаја као и имиграционог карактера овог дела Србије у том периоду. Нешто нижи индекс пораста популације западне Србије у односу на Србију у целини долази отуда што су границе Србије мењане и њој припајане нове територије.

Током 19. века становништво бројчано расте у сва четири округа и у свим срезовима западне Србије, изузев јадранског, уз нешто изразитији пораст у шабачком и подринском од шездесетих година (индекс 128,2 и 130,2) у односу на ваљевски и ужички (индекс 120,7 и 123,4). То је резултат снажнијих миграција становништва ка севернијим равничарским деловима у односу на јужније више планинске крајеве западне Србије. Миграције су значајније деловале на разлике у бројном кретању становништва појединих округа и срезова с обзиром на сличан природни развика становништва целе области. Отуда је индекс пораста становништва у срезовима северног дела западне Србије, мачванском, посавском, тамнавском и рађевском, у овом периоду око 160,0, док је у јужним изразито планинским срезовима, моравичком, ариљском, рачанском и златиборском, од 110,0 до 130,0.

Истовремено, изразитији пораст становништва, са индексом 140,0—180,0, имају градови и вароши у западној Србији и то посебно: Шабац, Ваљево, Лозница и Ужице. То је последица њиховог свеукупног, а посебно привредног, развоја у водеће центре ове области и до-сљавања становништва која је тај развој проузроковао.

У целини се може закључити да становништво западне Србије у периоду 1834—1884. године одликује изразит бројчани пораст са просечном годишњом стопом од око 14,0‰, тачније у периоду 1834/1866. године од 16,3‰, у периоду 1866/1874. године од 12,5‰, а у периоду од 1874/1884. године од 12,1‰. Изразитији пораст становништва до шездесетих година последица је јачих миграција ка новоствореној српској држави у првој половини 19. века из области које су под турском влашћу. У другој половини овог века поједине срезове, који су погоднији за пољопривредну производњу, тада доминирајућу привредну грану, и градове и вароши одликује и по неколико пута већа просечна годишња стопа пораста становништва, што је последица специфичности миграција у том периоду.

Таб. 2 Број и пораст становништва западне Србије у периоду 1890—1910. године^а)

Округ Срез Општина	Број становника				Просечан годишњи пораст		Стопа Индекс пора- пораста ста	
	1890.	1895.	1900.	1910.	1900.	1910.	1910.	1890.
					1890.	1900.	1890.	1890.
Шабач опш.	10615	11846	12167	11781	155	— 39	5,2	110,1
Азбуковачки ср.	20642	21754	23872	27673	323	380	14,5	134,1
Јадрански ср.	32003	34299	37118	45564	512	845	17,5	142,2
Мачвански ср.	49077	53349	58082	66278	901	820	14,9	135,0
Посаво-тамнавски ср.	—	—	28051	34179	—	613	—	—
Поцерски ср	44608	48448	24377	28632	—2023	—426	—21,8	64,2
Рађевски ср.	20933	21688	23749	26313	281	256	11,5	125,7
ПОДРИНСКИ ОКР.	177878	191384	207416	240420	2954	3300	16,9	135,2
% од западне Србије	41,0	41,3	41,4	41,9	—	—	—	—
Ваљево опш.	6388	6699	7644	7942	126	30	10,9	124,3
Ваљевски ср.	—	—	23713	27987	—	—	—	—
Колубарски ср.	22410	23378	25438	30985	303	427	16,1	138,3
Подгорски ср.	42415	43289	23149	27079	—1927	393	—22,1	63,8
Посавски ср.	18914	20867	23406	27371	449	1397	18,3	144,7
Тамнавски ср.	25720	28952	31901	36826	618	493	17,7	143,2
ВАЉЕВСКИ ОКР.	115847	123185	135251	158190	1940	2294	15,5	136,6
% од западне Србије	26,7	26,6	27,0	27,5	—	—	—	—
Ужичка опш.	6980	6547	6713	5956	— 27	— 75	—7,9	85,3
Ужички ср.	24075	22815	21426	26868	—265	544	5,5	111,6
Ариљски ср.	—	—	14063	15758	—	170	—	—
Златиборски ср.	19845	23305	25553	26667	571	111	14,7	134,4
Моравички ср.	26505	27837	23435	25550	—307	212	— 1,8	96,4
Пожешки ср.	27260	29363	25884	28217	—136	233	1,7	103,5
Рачански ср.	21850	23807	25232	28816	338	358	13,7	131,9
Црногорски ср.	13998	14939	15817	17913	182	210	12,2	128,0
УЖИЧКИ ОКР. и МОРАВИЧКИ СР.	140513	148613	158123	175745	1761	1762	11,1	125,1
% од западне Србије	32,2	32,1	31,6	30,6	—	—	—	—
СРБИЈА	2185448	2341675	2529196	2922058	34375	39286	14,4	133,7
ЗАПАДНА СРБИЈА	434238	463182	500790	574355	6655	7356	13,9	132,3
ЗАПАДНА СРБИЈА	% 19,9	19,8	19,8	19,6	—	—	—	—

Бројно кретање становништва западне Србије у периоду 1890/1910. године показују подаци таб. 2. Пре њене анализе значајно је напоменути да су се у Србији пред крај прошлог века јавиле значајне административно-територијалне промене. Земља је законом о административној подели из 1890. године подељена на 15 округа. Западну Србију сачињавали су: подрински, ваљевски и ужички округ, што је у односу на ранији период измена у спајању шабачког и подринског у један округ. У целини територија западне Србије није битније измењена, те је могуће поређење бројног кретања становништва у односу на ранији период. Међутим, границе појединих срезова и округа су изразитије мењане⁶⁾, што отежава поређење броја и пораста њихова становништва.

Према попису становништва у 1890. години у три наведена округа западне Србије (подринском, ваљевском, ужичком) било је настањено 434.238 становника, у 1895. години 463.182, у 1900. години 500.790, а у 1910. години 574.355 становника, што је чинило током овог периода близу 20,0% становништва тадашње Србије у целини. Нешто ниже учешће становништва западне Србије у укупном становништву Србије у овом периоду долази услед ширења граница и припајања Србији нових крајева.

Становништво западне Србије расте у периоду 1890/1910. године индексом од 132,2 или просечном годишњом стопом од 13,9‰, што је само незнатно ниже од пораста становништва Србије у целини (индекс 133,7, а просечна годишња стопа пораста 14,4‰). Значи, становништво западне Србије расте у овом периоду нешто спорије у односу на период прве половине 19. века а нешто брже у односу на период од шездесетих до осамдесетих година, што је последица појачане смртности услед ратних губитака. Колико је, међутим, у овом периоду учешће природног а колико механичког кретања у укупном порасту становништва није предмет овог већ другог раније помињаног рада. Извесно је свакако да је становништво западне Србије и у овом и у ранијем периоду показивало тенденције бројчаног пораста и поред губитака у ратовима, што је резултат релативно вишег нивоа наталитета, као и даљег имиграционог карактера западне Србије.

Такође је у периоду 1890/1910. године карактеристичан бржи пораст становништва северних у односу на јужне делове западне Србије. Тако је просечна годишња стопа пораста становништва подринског округа износила 16,9‰, ваљевског 15,5‰ а ужичког 11,1‰ (таб. 2, ск. 2). Свакако, то је и даље последица јачих миграција становништва ка северним нижим и равнијим пределима, а мање разлика које постоје у природном кретању становништва појединих крајева западне Србије.

Поређење података о порасту становништва по појединим срезovima није сасвим поуздано с обзиром на напред наведене територијалне измене њихових граница. Тиме се могу објаснити и нека већа одступања у кретању становништва код појединих срезова.

Развитак становништва западне Србије карактерише дакле током 19. века изразит бројчани пораст, којим је, и поред повећане смртности настале у честим ратним сукобима, за око 100 година становништво бројчано утростручено (181.738:574.355). Број становника повећава се у готово свим крајевима ове области, али изразитије у равничарским и котлинским у односу на брдско-планинске. Такође се запажа нешто бржи пораст варошког и градског становништва, и то посебно у Шапцу, Ужицу и Лозници, што је последица миграција становништва ка привредно и функционално развијенијим насељима. С обзиром да у овом периоду нису постојале велике разлике у природном прираштају између градског и сеоског становништва, миграције су одлучујуће деловале на бројчани пораст становништва.

Пораст становништва у западној Србији током 19. века идентичан је порасту становништва Србије као целине у том периоду (просечне годишње стопе пораста у просеку износе око 15,0‰). Отуда се становништво западне Србије, као и становништво уже Србије, умножавало током 19. века дупло брже од становништва на подручју Хрватске (просечна годишња стопа пораста око 7,0‰), скоро три пута брже од становништва Босне и Херцеговине (стопа пораста око 5,0‰) и скоро четири пута брже од становништва на подручју Словеније (стопа пораста око 4,0‰).⁷⁾ Бројчани пораст становништва у ужој Србији био је у 19. веку знатно бржи него у другим земљама старог континента, по чему В. Стипетић закључује да је оно било у предтранзиционој фази,⁸⁾ тј. још увек није било захваћено значајнијим опадањем наталитета и морталитета, те и њихове резултате природног прираштаја. Ово важи и за становништво западне Србије с обзиром на слично бројно кретање са становништвом уже Србије у целини. Процес демографске транзиције јаче се манифестује код овог становништва тек у 20. веку и то посебно од другог светског рата.

По бројном току становништва, као и по његовим компонентама, посебно природном прираштају, западна Србија се знатно разликује од источне Србије, чије је поједине крајеве, као и крајеве Хрватске и Словеније, још током овог анализираниог периода јаче захватио процес опадања наталитета и појава депопулације. Отуда је просечна годишња стопа пораста становништва источне Србије као целине била у периоду 1874/1884. године за 2,7‰ нижа у односу на западну Србију (9,4:12,1‰) а у каснијим периодима та разлика се још више повећава.⁹⁾ Ове разлике настају услед различитог дејства низа природних, социо-економских, психолошких и других фактора, који делују на ниво и карактеристике природног прираштаја и миграционих кретања становништва у овим двама областима наше Републике, а у основи почивају на разликама у природним условима географске средине и пореклу становништва.

Број и пораст становништва између два светска рата

Бројно кретање становништва западне Србије и њених појединих срезова у периоду 1921/1931. године дато је у таб. 3. Пре поређења података таб. 2 и 3 потребно је нагласити да су се административно-територијалне промене по стварању државе Срба, Хрвата и Сло-

венаца огледалс у следећем: уместо дотадашњих округа 1921. године долази до формирања области, а 1929. године бановина. Границе срезова су само незнатно промењене, што омогућује поређење и јасније сагледавање промена у популационом развоју западне Србије.¹⁰⁾

Подаци дати у таб. 2 и 3 показују да је у периоду 1910—1921. године дошло до опадања укупног броја становништва западне Србије, што је последица великих ратних страдања током балканских и првог светског рата. Стога је период после ратова одликовао изразито висок наталитет, те и изразит укупан бројчани пораст становништва. Просечна годишња стопа пораста становништва износила је у периоду 1921—1931. године у западној Србији 23,6‰, али је и поред, такође, њеног удвостручења у односу на прву деценију овог века у 1931. години само незнатно увећан број становника у односу на 1910. годину (574.355:585.090). Становништво западне Србије одликује у међуратном периоду виша стопа пораста у односу на становништво уже Србије, СР Србије и СФРЈ (23,6‰ : 22,4‰ : 17,2‰ : 14,7‰).

И у овом периоду изразитији пораст становништва бележе од раније помињани срезови. Тако је просечна годишња стопа пораста становништва у посавском, тамнавском, рађевском, јадранском и поцерском срезу скоро двоструко већа у односу на моравички, црногорски, или златиборски срез (25—35‰ : 15—19‰).

Таб. 3 Број и пораст становништва западне Србије у периоду 1921—1931. године¹¹⁾

Срезови Општине	Број становника		Просечан годишњи пораст 1931/1921.	Стопа пораста 1931/21	Индекс пораста 1931/21.
	1921.	1931.			
Ваљево опш.	9757	11050	129	12,4	113,2
Баљевски ср.	23943	28877	493	18,7	120,6
Посавски ср.	22521	29008	649	25,2	128,8
Колубарски ср	26179	32739	656	22,3	125,1
Подгорски ср.	22001	27285	528	21,4	124,0
Тамнавски ср.	29573	40055	1048	30,1	135,4
Шабац опш.	9231	12566	335	30,7	136,1
Азбуковачки ср.	19615	26280 ¹⁾	666	29,0	133,9
Јадрански ср.	31844	45749 ²⁾	1390	35,8	143,7
Мачвански ср.	50014	62951	1294	22,9	125,9
Посаво-гамп. ср.	28632	37074	844	25,7	129,5
Поцерски ср.	24109	30988	688	25,0	128,5
Рађевски ср.	19182	26672 ³⁾	749	32,7	139,0
Ужице опш.	4894	7482	259	41,9	152,9
Ариљски ср.	12804	15640	283	18,0	122,1
Златиборски ср.	21219	25682	446	19,0	121,0
Пожешки ср.	22514	28539	602	23,6	126,8
Рачански ср.	22136	28348	621	24,3	128,1
Ужички ср.	22257	26960	470	19,1	121,1
Црногорски ср.	13600	16334	273	18,2	120,1
Моравички ср.	21246	24820	357	15,5	116,8
УКУПНО ЗАПАДНА СРБИЈА	457271	585099	12782	23,6	128,4
УЖА СРБИЈА	2843000	3550000	70700	22,1	124,9
СРБИЈА	4819000	5726000	90700	17,2	118,8
ЈУГОСЛАВИЈА	12544000	14534000	199000	14,7	115,9

Број и пораст становништва после другог светског рата¹⁾

Бројно кретање становништва западне Србије у периоду после другог светског рата прати се на основу података пописа становништва у 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. години (таб. 4 и 5, ск. 3, 4, 5). Ради детаљније анализе приказује се одвојено за 22 општине западне Србије, као и у њиховим градским, мешовитим и сеоским насељима,¹⁾ која, с обзиром на различит привредни развитак и функције, имају и особен популациони развитак.

У 22 општине западне Србије било је у 1948. години 712-903 становника, или 17,2% становништва уже Србије, у 1953. години 758 100 или 17,0%, у 1961. години 785 426 или 16,3%, у 1971. години 803 043 или 15,4% а у 1981. години 834 759 или 14,7%. Опадање учешћа становништва западне Србије у укупном становништву уже Србије долази услед промена у његовом развтку, о којима ће се у овом раду говорити.

У целокупном послератном периоду становништво западне Србије као целине бројчано расте, што говоре напред наведени подаци узети из таб. 4. Међутим, популациони пораст најбржи је у годинама одмах после другог светског рата, које представљају период компензације недовољне репродукције становништва у ратним условима. Тако је просечна годишња стопа пораста у периоду 1948 — 1953. године износила 12,3%, што је испод просека за ужу Србију (14,4)‰, СР Србију (13,4‰) и СФРЈ (14,0‰). Овако висока стопа пораста становништва одговара стању на овом тлу у другој половини 19. века.

Од педесетих година, међутим, становништво овог, као и неких других крајева Републике и СФРЈ у целини, јаче захвата процес демографске транзиције, којом нагло опада наталитет и морталитет, као и њихова резулганта природни прираштај, што има одлучујући утицај на опадање просечног годишњег пораста и стопе пораста становништва. Тако је просечна годишња стопа пораста становништва ове области у периоду 1953-1961. године опала на 4,4‰, а у периоду 1961-1971. године на свега 2,8‰. То је у првом периоду око два, а у другом око три пута нижа стопа у односу на просечну стопу пораста становништва уже Србије, СР Србије, и СФРЈ. Изразито низак пораст становништва западне Србије у седамдесетим годинама, који је био близак доњој граници обнављања становништва, утицао је извесно преко повећања природног прираштаја на мањи пораст просечне годишње стопе, која је у 1981. години износила 3,3‰.

Све напред наведено показује да су промене у бројном кретању становништва, као и његовим компонентама (природном и миграционим кретањима) изразитије у западној Србији у односу на просек Републике и СФРЈ у целини, те се ова област последњих деценија увршћује међу оне области које одликује низак пораст становништва. То је последица узајамног узрочно-последичног дејства низа економских, социјалних, психолошких и других фактора, који

утичу на природно кретање и миграције, а преко њих и на бројно кретање становништва западне Србије.

Анализа бројног кретања становништва функционално различитих насеља (градских, мешовитих и сеоских) упућује на сагледавање промена у популационом развоју, односно у природном кретању становништва, а посебно у обиму и карактеристикама миграција, као и промена у распореду и размештају становништва ове области (таб. 4, 5 и ск. 3, 4, 5).

У целокупном послератном периоду веома изразит и непрекидан пораст становништва среће се у 19 градова западне Србије, у којима је у 1948. години било 65 589 становника, или 9,2% укупног становништва, а у 1981. години 243 361, односно 29,1% укупног становништва западне Србије. Просечан годишњи пораст становништва у градовима ове области износио је у периоду 1948-1953. године 4269, 1953-1961. 4607, 1961-1971. 6346 а 1971-1981. године 5611 становника, док је просечна годишња стопа пораста у првом периоду била 56,0, у другом 43,7, у трећем 40,8 а у четвртном 26,1‰. Миграције ка градовима и пораст становништва у њима достижу максимум око седамдесетих година, те је у последњој деценији тај процес нешто успорен, чему је допринело подизање мањих привредних објеката у мешовитим и сеоским насељима, изградња и модернизација саобраћајница, те повећање дневних миграција и остале мере којима је наше друштво тежило да смањи концентрисање становништва у већим градовима

Пораст становништва имају, такође, у послератном периоду и мешовита насеља, којих је у западној Србији према важећим статистичким мерилима у 1971. години било 35, а која су у 1948. години бројала 32 813 становника, односно 7,9% укупног становништва, а у 1981. години 64 731, или 7,8% становништва западне Србије. Просечна годишња стопа пораста становништва мешовитих насеља нижа је од пораста становништва у градским насељима. У првом периоду је она износила 29,2‰, у другом 20,6‰, у трећем 20,0‰ а у четвртном 11,8‰.

Насупрот градским и мешовитим насељима, сеоска насеља западне Србије, као и већине осталих наших области, одликује популациони пораст само у годинама непосредно после другог светског рата. У сеоским насељима овог дела Србије било је у 1948. години 614 501 становника, а у 1953. години 633 185 становника, што је индекс пораста 103,0 а просечна годишња стопа пораста, 6,0‰. Овај пораст резултат је високог наталитета становништва у периоду компензације недовољне репродукције у ратним условима, чиме су умањени и губици настали емиграцијом становништва са села.

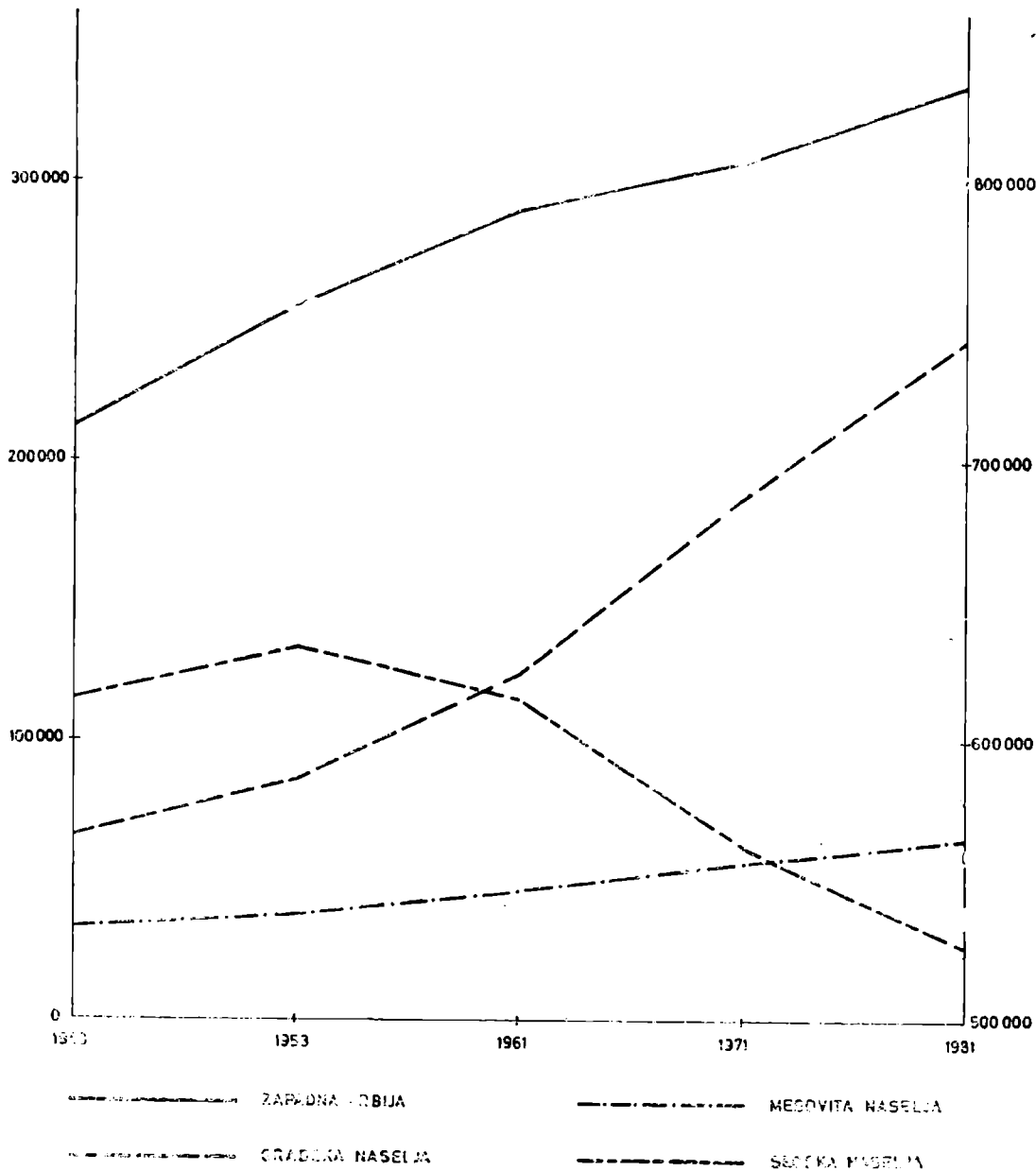
Од педесетих година почиње интензивнији процес индустријализације и урбанизације западне Србије, и то изразитијим темпом у појединим крајевима и насељима, што доводи до велике просторне покретљивости становништва и његовог усмеравања ка градским и мешовитим насељима и њиховим околинама. Овим процесом се ин-

тензивно популационо празне сеоска, посебно високопланинска насеља, те је просечна годишња стопа опадања становништва у њима износила у периоду 1953-1961. године —3,7‰, у периоду 1961-1971. године —8,7‰, а у периоду 1971-1981. године —6,7‰. Сеоска насеља западне Србије имала су у 1953. години 633 185 а у 1981. години 526 667 становника, што је чинило 83,5‰ односно 63,1‰ укупног становништва.

Велике разлике у природним условима и привредном развоју, посебно степену индустријализације и урбанизације, међу појединим крајевима западне Србије одразиле су се и на разлике у њиховом популационом развоју и његовим правцима кретања у послератном периоду. Поједине општине западне Србије знатно се међусобно разликују по степену привредног развоја, што показују подаци из 1971. године по којима је 11 од укупно 22 општине имало статус привредно недовољно развијених, док је 8 општина било претежно пољопривредних, тј. са преко 44‰ пољопривредног, у укупном становништву. Три општине одликовао је у тој години мањи проценат пољопривредног становништва од просека за Србију без покрајина, а то су Лозница, Мали Зворник и Титово Ужице.¹⁶⁾ Све то, уз низ осталих фактора природних и друштвених, доводи до разлика у бројном кретању и компонентама кретања становништва међу општинама и категоријама њихових насеља.

У периоду високог наталитета и не тако изразитих миграционих кретања становништва након другог светског рата па до педесетих година становништво свих општина западне Србије, изузев Чајетине, бројчано расте. Међутим, најизразитији пораст са стопом од 15,0‰ до 20,0‰ имају општине које су се и у том периоду и касније привредно интензивније развијале, а то су: Шабац, Лозница, Ваљево, Титово Ужице и Обреновац. Притом су посебно привредно јачала градска насеља ових општина, која ће захваљујући развоју индустрије од педесетих година добити изразито имиграциони карактер. Такође се у периоду 1948-1953. године запажа незнатно бржи пораст становништва и у општинама северног дела западне Србије у односу на општине јужног претежно планинског краја ове области. Како је напред наведено, ово долази отуда што су северни делови западне Србије погоднији за пољопривредну производњу, а она је у то време још увек доминирајућа привредна грана, те као такви више привлаче становништво. Ово неће бити случај од педесетих година, јер индустријализација и урбанизација западне Србије почињу интензивније да усмеравају становништво из готово свих сеоских насеља у градове. У периоду непосредно после другог светског рата, као и у ранијим напред анализираним периодима, постоје разлике у порасту становништва градова и вароши западне Србије у односу на сеоска насеља. Међутим, већина сеоских насеља ипак нема у овом периоду депопулациони карактер због релативно високог нивоа природног прираштаја и још увек не тако изражених миграционих кретања становништва. Јача емиграција становништва за-

хватила је одмах после другог светског рата једино златиборска насеља, те отуда општина Чајетина бележи знатно опадање броја становника ($-10,5\%$). Ово планинско подручје је и пре рата било познато као емиграциони крај.

Ск. 3. Бројно кретање становништва западне Србије од 1948—1981. године.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ЛАЈКОВАЦ										
Градска	"	17587	18411	18985	18270	17930	104,7	103,1	96,2	98,1
Мешовита	"	1500	1683	2677	3044	3186	112,2	159,1	113,7	104,7
Сеоска	"	747	1043	967	1099	1312	139,6	92,7	113,7	119,4
	"	15340	15685	15341	14127	13432	102,2	97,8	92,1	95,1
ВАЉЕВО										
Градска	"	70459	76104	81173	88267	94371	108,0	106,7	108,7	106,9
Мешовита	"	15018	20242	26984	36073	49286	134,8	133,3	133,6	136,6
Сеоска	"	1060	1143	1952	4605	1740	107,8	170,8	235,9	31,9
	"	54381	54719	52237	47585	43345	100,6	95,5	91,1	91,1
ОСЕЧИНА										
Мешовита	"	23076	23108	21803	19832	18294	100,1	94,4	91,0	92,2
Сеоска	"	584	667	808	1026	1910	114,2	121,1	127,0	186,2
	"	22492	22441	20995	18806	16384	99,8	93,6	89,6	87,1
КРУПАЊ										
Градска	"	24123	25396	24520	23529	22384	105,3	96,6	96,0	95,1
Сеоска	"	853	1085	1369	2479	3778	127,2	128,0	178,4	152,4
	"	23270	24311	23141	21050	18606	104,5	95,2	91,0	88,4
МАЛИ ЗВОРНИК										
Градска	"	9036	12004	11583	12084	13025	132,8	96,2	104,3	107,8
Мешовита	"	768	2783	1888	2560	3783	362,4	67,8	135,5	147,8
Сеоска	"	2591	2811	3107	3364	3586	108,5	110,5	110,5	106,6
	"	5677	6410	6588	6160	5656	112,9	102,8	93,5	91,8
ЉУБОВИЈА										
Мешовита	"	24448	25541	25009	21689	19813	104,5	97,9	86,7	91,4
Сеоска	"	938	1009	1476	1915	2977	107,6	146,3	129,7	155,5
	"	23510	24532	23533	19774	16836	104,3	95,9	84,0	85,1
МИОНИЦА										
Мешовита	"	26366	23905	22359	20560	19194	102,3	93,5	92,0	93,4
Сеоска	"	568	656	860	1227	1410	115,5	131,1	142,7	114,9
	"	22798	23249	21499	19333	17784	102,0	92,5	89,9	92,0
ЉИГ										
Мешовита	"	20190	20697	19662	18549	17567	102,5	95,0	94,3	94,7
Сеоска	"	1386	1610	1760	2327	1967	116,2	109,7	132,2	127,5
	"	18804	19087	17902	16222	14600	101,5	93,8	90,6	90,0
БАЈИНА БАШТА										
Градска	"	34183	35283	34067	31387	30970	103,2	96,6	92,1	98,7
Сеоска	"	1222	1638	1394	3961	6253	134,0	85,1	284,1	157,9
	"	32961	33645	32673	27426	24717	102,1	97,1	83,9	90,1

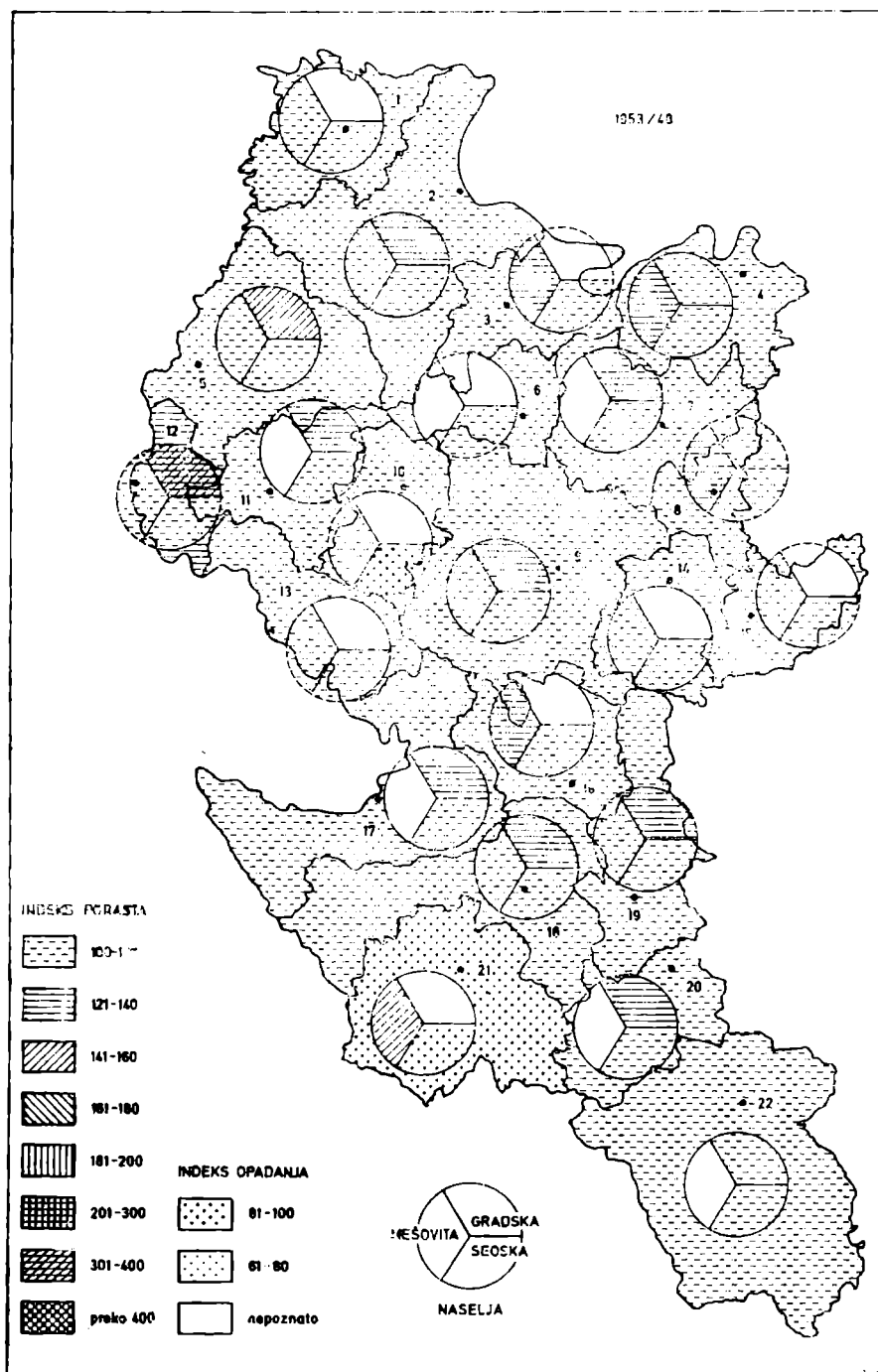
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
КОСЈЕРИЋ	"	17917	18592	17899	16582	16166	103,8	96,3	92,6	97,5
Мешовита	"	559	698	650	1860	3032	125,1	90,3	295,2	163,0
Сеоска	"	17395	17894	17268	14722	13134	103,1	96,5	85,3	89,2
ТИТОВО УЖИЦЕ	"	45667	50755	57062	67555	76630	111,1	112,4	118,4	113,4
Градска	"	11998	16398	24133	38408	51090	136,7	147,2	155,2	133,0
Мешовита	"	3861	4121	3301	3427	2785	106,7	95,1	87,4	81,3
Сеоска	"	29808	30236	29008	25720	22755	101,4	95,9	88,7	88,5
ЧАЈЕТИНА	"	22266	21529	20716	19224	16999	96,7	96,2	92,8	88,4
Мешовита	"	769	1125	1109	2033	1759	146,3	98,6	183,3	86,5
Сеоска	"	21497	20404	19507	17191	15240	91,9	96,1	87,7	88,7
ПОЖЕГА	"	31014	31741	32332	33974	33909	102,3	102,0	104,4	100,3
Градска	"	2249	2710	4094	8503	10319	120,5	151,1	207,7	121,4
Мешовита	"	767	800	895	300	802	104,3	111,9	96,1	93,2
Сеоска	"	27998	28231	27333	24441	22753	100,8	96,9	89,2	93,2
АРИЉЕ	"	20316	20882	20001	19581	19581	102,8	95,8	97,9	102,3
Градска	"	795	1006	1328	3164	4517	128,1	132,0	238,3	156,3
Сеоска	"	1931	19676	18673	16417	15095	110,8	93,9	87,9	91,9
ИВАЊИЦА	"	37891	40258	40526	39233	37632	106,2	100,7	96,8	95,9
Градска	"	1532	1829	2082	5507	8746	119,4	113,8	264,5	158,8
Сеоска	"	36359	38429	39444	32726	28686	105,7	100,0	87,7	85,6
ЗАПАДНА СРБИЈА	"	712903	758100	785426	803040	834759	106,3	103,6	102,9	103,3
ГРАДСКА НАСЕЉА	"	65589	66935	123792	187255	243361	132,5	142,4	151,3	130,0
МЕШОВИТА НАСЕЉА	"	32813	37980	47043	57498	54731	115,7	123,9	122,2	112,6
СЕОСКА НАСЕЉА	"	614501	633185	614591	563290	526667	103,0	97,1	91,7	93,5
УЖА СРБИЈА	"	4154000	4464000	4823000	5250000	5666000	107,4	108,1	108,9	107,9
ЗАПАДНА СРБИЈА	"	17,2	17,0	16,3	15,4	14,7	—	—	—	—
СР СРБИЈА	"	6528000	6979000	7642000	8447000	9279000	106,9	109,5	110,5	109,8
СФРЈ	"	15842000	16991000	18549000	20523000	22354000	107,3	109,2	110,6	108,9

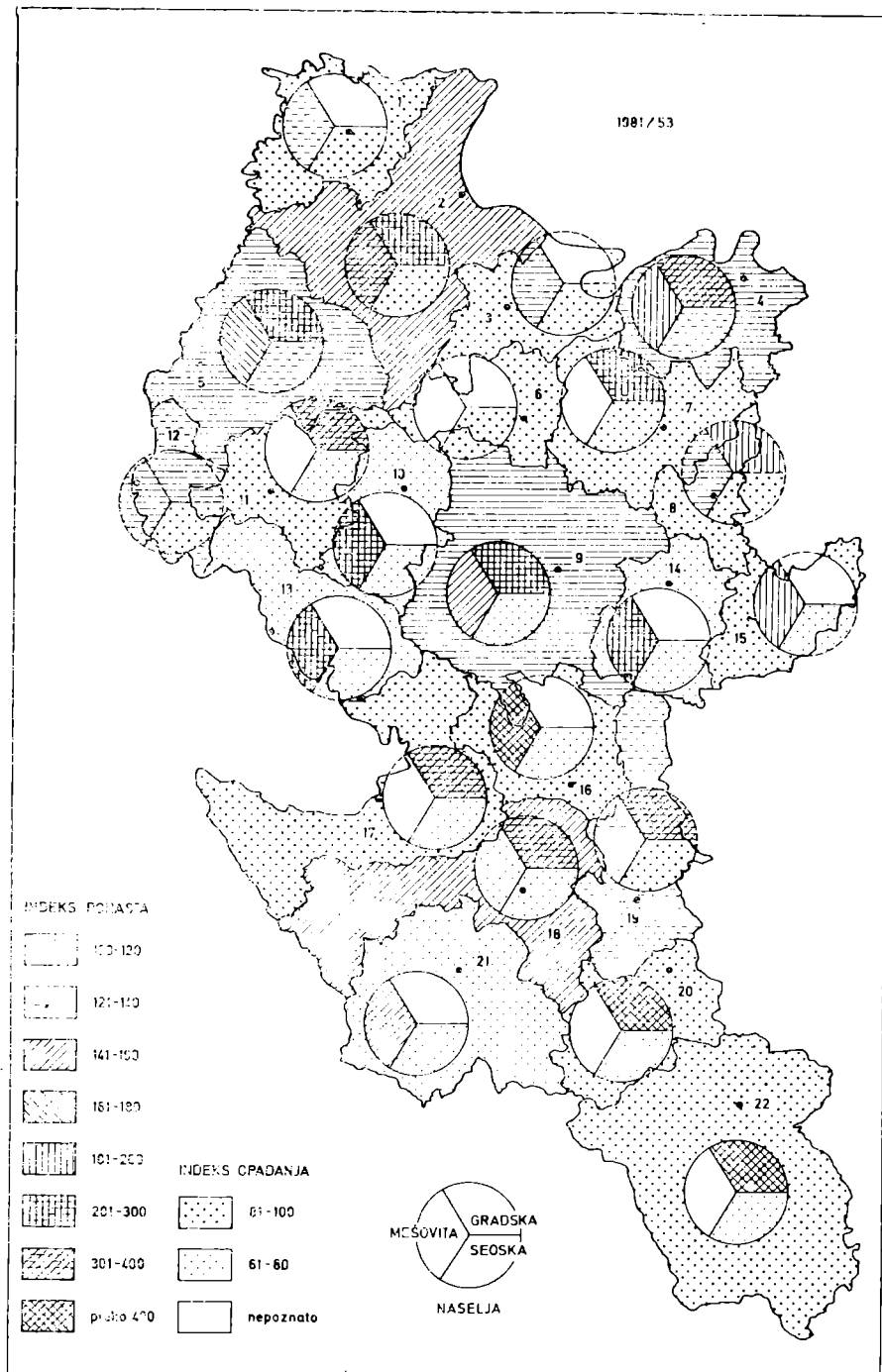
Таб. 5 Годишњи пораст и стопа пораста становништва западне Србије од 1948/1981. г.¹⁾

Општина — насеља	Просечан годишњи пораст					Просечна годишња стопа пораста				
	1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.	1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
БОГАТИЋ ОПШТИНА										
Мешовита	386	—43	—125	—55	10,5	—1,2	—3,4	—1,5	5,1	
Сеоцка	125	15	42	36	2,1	2,4	6,3	—5,6	—3,2	
Сеоцка	261	—60	—168	—9,2	8,5	—1,9	—5,6	—3,2	—3,2	
ШАБАЦ										
"	1463	1557	1228	1199	18,6	17,6	12,2	1,1	1,1	
Градска	730	1307	1172	956	40,4	52,0	32,4	20,4	20,4	
Мешовита	80	236	264	293	24,3	53,3	39,4	30,9	30,9	
Сеоцка	654	14	—509	249	11,4	0,2	—9,0	4,5	4,5	
ВЛАДИМИРЦИ										
"	285	—223	—153	—171	9,7	—7,6	—5,6	—8,6	—8,6	
Мешовита	52	11	18	23	42,0	7,8	13,1	13,1	13,1	
Сеоцка	232	—234	—173	—151	8,2	—8,5	—6,7	—8,0	—8,0	
ОБРЕНОВАЦ										
"	691	469	503	888	16,2	10,1	9,9	15,4	15,4	
Градска	160	189	615	334	31,5	30,3	61,1	22,5	22,5	
Мешовита	227	357	—15	291	46,1	51,6	—5,9	31,2	31,2	
Сеоцка	304	—77	—54	262	9,3	—2,3	—2,0	7,8	7,8	
ЛОЗНИЦА										
"	1272	1342	769	550	22,5	20,6	10,3	6,8	6,8	
Градска	607	984	680	437	71,5	70,1	31,9	16,3	16,3	
Мешовита	178	289	144	25	43,1	42,4	16,6	2,6	2,6	
Сеоцка	493	69	55	89	11,3	1,6	1,3	2,0	2,0	
КОЦЕЉЕВА										
"	117	—60	—84	—84	7,4	—3,0	—4,3	—4,5	—4,5	
Сеоцка	149	—60	—84	—84	7,4	—3,0	—4,3	—4,5	—4,5	
УБ										
"	258	—67	—114	—134	6,7	—1,7	—3,0	—3,6	—3,6	
Градска	81	52	106	114	41,1	21,8	34,0	27,0	27,0	
Сеоцка	177	—119	—219	—248	4,8	—3,3	—6,3	—7,6	—7,6	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ЛАКОВАЦ	"	165	71	-72	-34	9,2	3,8	-3,9	-1,9
Градска	"	37	124	37	14	23,2	56,9	12,9	4,5
Мешовита	"	39	-10	13	21	43,6	-10,0	12,6	17,4
Сеоска	"	69	-43	-121	-70	4,4	-2,8	-8,2	5,1
ВАЉЕВО	"	1129	634	709	610	15,4	8,1	8,4	6,7
Градска	"	1045	1136	908	1321	52,3	48,1	28,8	31,0
Мешовита	"	17	101	265	-287	15,4	65,2	80,0	-90,5
Сеоска	"	68	-310	-465	-424	1,2	-5,8	-9,3	-9,3
ОСЕЧИНА	"	6	-163	-197	-154	0,3	-7,3	-9,5	-8,1
Мешовита	"	17	18	22	88	27,2	24,4	24,0	59,9
Сеоска	"	-10	-181	-219	-242	-0,4	-8,3	-11,0	-13,0
КРУПАЊ	"	255	-110	-99	-115	10,2	-4,4	-4,1	-5,0
Градска	"	46	38	109	130	47,5	9,3	56,4	41,5
Сеоска	"	208	-146	-209	-244	8,7	-6,2	-9,5	-12,3
МАЛИ ЗВОРНИК	"	594	-53	50	94	56,5	-4,5	4,2	7,5
Градска	"	403	-112	67	42	226,9	-47,9	30,1	13,2
Мешовита	"	44	37	26	22	16,3	12,5	8,0	6,3
Сеоска	"	147	22	-43	-50	24,3	3,4	-6,7	-8,5
ЉУБОВИЈА	"	219	-66	-332	-188	8,8	-2,6	-14,2	-9,1
Мешовита	"	14	58	44	106	14,4	46,7	25,9	43,3
Сеоска	"	204	-125	-376	-293	8,5	-5,2	-17,4	-16,0
МИОНИЦА	"	108	-195	-180	-137	4,6	-8,5	-8,4	-6,9
Мешовита	"	18	26	37	18	29,4	34,3	35,4	1,4
Сеоска	"	90	-219	-217	-215	3,9	-9,8	-10,6	-11,6
ЉИГ	"	101	-129	-111	-98	4,9	-6,4	-5,8	-5,4
Мешовита	"	45	19	57	64	30,0	11,3	27,9	24,2
Сеоска	"	57	-148	-168	-162	3,0	-8,0	-9,8	-10,5
БАЈИНА БАШТА	"	220	-151	-268	-42	6,3	-4,4	-2,0	-1,4
Градска	"	83	-31	257	229	58,0	-20,4	26,0	44,8
Сеоска	"	137	-122	-525	-271	4,1	-3,7	-17,5	-10,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
КОСЈЕРИЋ	"	135	-87	-132	-42	7,4	-4,8	-7,7	-2,6
Мешовита	"	28	-9	123	117	44,6	-13,6	98,8	47,8
Сеока	"	107	-78	-255	-159	6,1	-4,4	-15,9	-11,4
ТИТОВО УЖИЦЕ	"	1018	788	1049	907	21,0	14,6	16,8	12,6
Градска	"	880	967	1428	12682	62,0	51,1	67,1	283,4
Мешовита	"	52	-25	-49	-64	13,0	-6,2	-13,3	-20,6
Сеока	"	86	-154	-329	-297	2,9	-5,2	-12,0	-12,3
ЧАЈЕТИНА	"	-147	-102	-149	-223	-6,7	-4,8	-7,5	-12,3
Мешовита	"	71	-2	92	-27	75,0	-1,8	58,6	-9,7
Сеока	"	-219	-100	-242	-195	-10,5	-5,0	-13,1	-12,0
ПОЖЕГА	"	145	80	142	11	4,6	2,5	4,3	0,03
Градска	"	92	173	441	182	37,2	50,9	70,0	19,3
Мешовита	"	7	12	-4	-6	8,4	14,0	-4,0	-7,0
Сеока	"	47	-105	-295	-165	1,7	-3,8	-11,4	-7,0
АРИЉЕ	"	113	-110	-42	46	5,5	-5,4	-2,1	2,3
Градска	"	44	40	184	178	49,3	34,5	81,7	43,9
Сеока	"	69	-150	-226	-132	3,5	-7,8	-12,9	-8,3
ИВАЊИЦА	"	473	34	-129	-160	12,1	0,8	-3,2	-4,2
Градска	"	59	32	342	324	35,3	16,2	90,3	45,5
Сеока	"	414	2	-472	-484	11,1	0,05	-13,1	-15,5
ЗАПАДНА СРБИЈА		9039	3416	2262	2672	12,3	4,4	2,8	3,3
ГРАДСКА НАСЕЉА		4269	4607	6346	5611	56,0	43,7	40,8	26,1
МЕШОВИТА НАСЕЉА		1033	1133	1046	723	29,2	26,7	20,0	11,8
СЕОСКА НАСЕЉА		3737	-2324	-5130	-3662	6,0	-3,7	-8,7	-6,7
УЖА СРБИЈА		61905	44947	42709	41567	14,4	9,7	8,5	7,6
СР СРБИЈА		90200	82875	80500	—	13,4	11,3	10,0	9,4
СФРЈ		229600	194750	197400	—	14,0	11,0	10,1	8,5

Ск. 4. Индекси кретања становништва западне Србије од 1948—1981. године. Општине: 1. Богатић, 2. Шабац, 3. Владимирци, 4. Обреновац, 5. Лозница, 6. Коцељева, 7. Уб, 8. Лајковац, 9. Ваљево, 10. Осечина, 11. Крупањ, 12. Мали Зворник, 13. Љубовија, 14. Миошца, 15. Љиг, 16. Косјерић, 17. Бајина Башта, 18. Титово Ужице, 19. Пожега, 20. Ариље, 21. Чајетина, 22. Ивањица.

Опадање природног прираштаја и јачање миграционих кретања, изазваних променама у привредном развоју наше земље у целини, а посебно процесом индустријализације и урбанизације, појачава од педесетих година разлике у бројном току становништва појединих крајева западне Србије. Тако је у периоду 1953-1961. године 14 општина, у периоду 1961-1971. године 15, а 1971-1981. године 13 од укупно 22 општине ове области карактерисало бројчано опадање становништва. То су општине: Богатић, Владимирци, Коцељева, Уб, Осечина, Крупањ, Мали Зворник, Љубовија, Мионица, Љиг, Бајина Башта, Косјерић, Чајетина, Ариље и Ивањица. Значи, бројчано опада становништво како у општинама брдско-планинских тако и равничарских подручја (таб. 4, 5, ск. 4, 5). На другој страни, изражитији пораст броја становника од педесетих година бележи у западној Србији само пет општина и то: Шабац, Лозница, Титово Ужице, Обреновац и Ваљево.

Посматрањем разних категорија насеља по општинама запажа се да већина општинских центара и осталих насеља која имају полифункционални развитак одликује од педесетих година до данас пораст броја становника. То је случај и са општинама чије становништво у целини бројчано опада, као и са онима које изразито популационо јачају. Међутим, стопе пораста становништва у градским и мешовитим насељима знатно су више у другој у односу на прву групу општина (40—70,0‰: 2—40,0‰). За сеоска насеља, међутим, карактеристично је у обе групе општина опадање броја становника, с тим што је интензитет овог процеса израженији у јужним, високопланинским општинама (стопа испод —10,0‰) у односу на општине северног дела западне Србије (стопа изнад —10,0‰). Изузетак представљају општине Шабац, Лозница и у новије време Обреновац, код којих се среће мањи пораст становништва и у сеоским насељима, а то долази услед њиховог индустријског развитка, повољнијег саобраћајно-географског положаја и других фактора који привлаче становништво у сеоска насеља у непосредној околини ових центара.

Наведене тенденције у бројном кретању становништва у појединим општинама западне Србије и њиховим градским, мешовитим и сеоским насељима достигле су максимум до седамдесетих година, те се у последњој деценији запажају извесна смиревања наведених процеса. Но и поред тога, може се закључити да се развитак становништва западне Србије у периоду после другог светског рата одвија у правцу пражњења сеоских а посебно високопланинских насеља и концентрације становништва у мањем броју градских и мешовитих насеља. Популациони пораст посебно је изражен у општинама Лозница, Шабац, Ваљево, Титово Ужице и Обреновац. Тако је учешће градског становништва ових пет општина у укупном становништву ове области порасло са 7,7% у 1948. на 23,7% у 1981. години.

Закључак

Популациони развитак западне Србије изразито се разликује током 19. века и у међуратном периоду у односу на период после другог светског рата. У 19. веку становништво западне Србије изразито бројчано јача са стопом од око 14,0‰, што је знатно бржи пораст у односу на становништво Хрватске и Словеније, а такође и неких крајева Србије (источна Србија). Овако висок пораст становништва последица је високог нивоа природног прираштаја као и снажних досељавања у новоформирану српску државу. Миграције су одлучујуће деловале на различит бројчани пораст становништва појединих крајева западне Србије. Тако је бржи популациони раст северних, нижих и равнијих крајева, који су погоднији за пољопривредну производњу, тада доминирајућу привредну грану, у односу на јужне планинске пределе западне Србије.

У периоду после другог светског рата и то посебно од педесетих година, након завршетка компензационог периода високог наталитета, становништво западне Србије јаче захвата процес опадања репродукције и појава демографске транзиције. Истовремено долази до снажнијег привредног а посебно индустријског развоја само мањег броја претежно градских насеља, што доводи до миграција становништва ка њима. Оне се усмеравају, у правцу напуштања сеоских а посебно високопланинских насеља, која задобијају изразито емиграциони карактер, те насељавања у градовима и мешовитим насељима у којима је могуће запошљавање, школовање и виши животни стандард. Отуда становништво западне Србије од педесетих година бројчано споро расте са око чак пет пута нижом просечном годишњом стопом пораста у односу на период 19. века (3—4,0‰ : 14,0‰). Истовремено док сеоска насеља на овом тлу карактерише опадање становништва (просечна годишња стопа креће се од —3,7 до —8,7‰), мешовита, а посебно градска насеља изразито популационо јачају (стопе пораста од 12,0 до близу 60,0‰). Миграције становништва су посебно усмерене ка већим градским насељима, данас регионалним центрима и њиховој непосредној околини. Отуда у западној Србији постоји данас снажна концентрација становништва у мањем броју општина и њихових градских насеља а то су: Шабац, Лозница, Обреновац, Ваљево и Титово Ужице. Тако је учешће градског становништва ових пет општина у укупном становништву ове области порасло са 7,7‰ у 1948. на 23,7‰ у 1981. години.

Процесом демографске транзиције и опадањем репродукције, као и емиграцијом становништва из сеоских насеља и његовим насељавањем у градовима и мешовитим насељима битно је измењен географски распоред и густина насељености становништва у појединим крајевима западне Србије током последњих деценија. Емиграцијом из сеоских насеља, посебно оних у брдско-планинским пределима, угрожено је нормално обнављање становништва, док је његовом концентрацијом у мањем броју градских и мешовитих насеља оте-

жан њихов развитак. Све напред наведено има одраза на укупан до-садашњи и будући економски, популациони и друштвени развитак овог дела СР Србије.

НАПОМЕНЕ

1) Бројно кретање становништва западне Србије у овом периоду анализирано је на основу података пописа становништва у 1834, 1866, 1874, 1884, 1890, 1895, 1900 и 1910. години, који су објављени у Државописима Србије и осталим статистичким публикацијама цитираним у овом раду. Осим тога коришћени су и радови који имају за предмет истраживања бројно кретање становништва Србије у целини или појединих њених делова и то:

— С. Обрадовић, И. Гинић, М. Сентић и Љ. Бахаин: **Становништво НР Србије од 1834 — 1953. године**. Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Београд 1953, стр. 1—91.

— В. Стипетић: **Становништво у Србији у 19. веку и I српски устанак**. Глас САНУ ССХIV, Одељење друштвених наука, књ. 19, Београд 1975, стр. 217—279.

— М. Радовановић: **Број и пораст становништва источне Србије 1834 — 1953. године**. Зборник радова ПМФ, св. V, Београд 1958, стр. 97—109.

2) **Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834 — 1954. године**. Завод за статистику НР Србије, прикази 13, Београд 1955, стр. 1—300

3) Измене у средњим границама у периоду 1866 — 1884. године су следеће: у 1871. години села Балиновић и Бач прешла су из колубарског у ваљевски срез, Б. Лука и Близање из тамнавског у ваљевски; а 1880. године Бурађе из ариљског у златиборски. Извор цитиран под 2, стр. 20—21.

4) Извор података за 1834. годину: С. Обрадовић, И. Гинић, М. Сентић, Љ. Бахаин: **Становништво НР Србије од 1834 — 1953. године**. Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Београд 1953, стр. 11.

— Подаци за Србију у целини преузети из рада В. Стипетића: **Становништво у Србији у 19. веку и I српски устанак**, стр. 253, у коме је аутор извршио допуну података датих у Државописима и осталим статистичким публикацијама са бројевима циганског и турског становништва у тадашњој Србији.

Извор података за 1866. годину: **Попис људства Србије по занимањима на крају 1866. године**. Државопис Србије, св. XII, Београд 1883. Подаци за Србију у целини преузети из цитираног рада В. Стипетића.

Извор података за 1874. годину: **Попис људства у 1874. години**. Државопис Србије, св. IX, Београд 1879. Шабачком округу је у 1874. години додато 2477 пописаних Цигана. Ваљевском округу је у 1874. години додато 3345 пописаних Цигана. Подринском округу је у 1874. години додато 973 пописаних Цигана. Ужичком округу је у 1874. години додато 161 пописани Циганин. Подаци за Србију у целини преузети из цитираног рада В. Стипетића.

Извор података за 1884. годину: **Попис људства у Краљевини Србији у 1884. години**. Државопис Србије, св. XVI, Београд 1889. Поцерски срез је вероватно дат у 1884. години са мачванским и посаво-тамнавским.

Подаци за Србију у целини преузети из цитираног рада В. Стипетића.

5) Подаци пописа становништва у Краљевини Србији у 1890, 1895. и 1910. години преузети из публикације: **Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. XII 1910. године**. Управа државне статистике, књ. V, Београд 1911. Подаци се односе на настањено становништво.

6) **Подрински округ** чине срезови: азбуковачки (седиште Љубовија), јадрански (Лозница), мачвански (Богатић), поцерски (Шабач), рађевски (Крупан), а од 1896. године и посаво-тамнавски (Владимирци); **Ваљевски округ** чине срезови: ко-

лубарски (Мионица), подгорски (Ваљево), посавски (Обреновац) и тамнавски (Уб). Од 1896. године из подгорског издвојен је ваљевски срез. Ужички округ чинили су срезови: златиборски (Чајетина), моравички (Ивањица), пожешки (Пожега), рачански (Б. Башта), Ужички (Ужице), црногорски (Косјерић) а од 1896. године и ариљски (Ариље).

Другом изменом закона о административној подели Краљевине Србије из 1899. године моравички срез је из ужичког пребачен у руднички округ, па је приликом састављања таб. 2 он додат ужичком округу.

Измене граница срезова у овом периоду су следеће: 1889. године Гојсилица и Цуљине прелазе из азбуковачког у рађевски срез, 1890. Крушчица и Северово из ариљског у ужички срез, а Б. Река и Висока из ариљског у златиборски срез, Ариље и Богојевићи из ариљског у пожешки, Бјелуша и Бреково из ариљског у моравички, Биоска и Врутци из златиборског у ужички, Петровица и Прњавор из јадранског у мачвански, Бачевци и Бјелошевац из Колубарског у подгорски, Лешница и Н. Село из мачванског у јадрански, Јасеница из подгорског у тамнавски, Братачић из подгорског у рађевски, Поточање и Горјани из пожешког у ужички, Јошева и Б. Лука из тамнавског у подгорски, Милићи из студеничког у Моравички, Милорци из тамнавског у посавски, Буар и Гостиница из црногорског у ужички срез. 1891. године Остружањ прелази из рађевског у подгорски срез, а Кремна из ужичког у златиборски срез. 1892. године Раниловић прелази из колубарског у космајски срез. 1896. године Јасенова прелази из ариљског у златиборски срез, Д. Буковица из Ваљевског у азбуковачки, К. Глава и Слатина из ваљевског у тамнавски, Висока из златиборског у ариљски, Бјелуша и Бреково из моравичког у ариљски, Милићи и Орља Глава из моравичког у студенички, Б. Лука и Бачевци из подгорског у ваљевски, Ариље и Богојевићи из пожешког у ариљски, Белотић и Бељин из поцерског у посаво-тамнавски, Братачић и Плужац из рађевског у подгорски, Крушчица и Северово из ужичког у ариљски срез. 1899. године Горјани и Злакуса прелазе из пожешког у ужички срез, а Качер и Мачкат из ужичког у златиборски срез. 1907. године Качер прелази из златиборског поново у ужички срез. 1908. године Бориња прелази из рађевског у јадрански срез. Извор података: **Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834 — 1954. године**. Завод за статистику НР Србије, прикази 13, Београд 1955. стр. 1—300.

7) **В. Стипетих: Становништво уже Србије у 19. веку и I српски уставак** стр. 258.

8) **В. Стипетих: Становништво уже Србије у 19. веку ...**, стр. 258.

9) **М. Радовановић: Број и пораст становништва источне Србије 1834 — 1953. године**. стр. 97—109.

10) У овом периоду је у западној Србији само Даросава из колубарског пребачена у орашачки срез и Јабланица из златиборског у прибојски срез: Извор: **Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834 — 1954. године**. Стр. 1—300.

11) Извор података: **Дефинитивни резултати пописа становништва 31. I 1921. године**. Краљевина Југославија, општа државна статистика, Сарајево 1932. и Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. III 1931. године, Београд 1937.

Подаци за ужу Србију, СР Србију и СФРЈ преузети из рада: **Група сарадника: Развитак становништва СР Србије...** стр. 16, подаци заокруживани на хиљаду.

1. Недостају насеља Торник и Гуњаци
2. Недостаје насеље Рибарица
3. Недостаје насеље Толисавац.

12) Приказ бројног кретања становништва западне Србије по одређеним административно-територијалним јединицама или групама насеља дат је у досадашњим научним истраживањима углавном у оквиру праћења популационог тока СР Србије или уже Србије, и то махом за краће временске периоде (најчешће период 1961 — 1971. године). Навешћемо само неке значајније радове:

Група аутора: Развитаk становништва СР Србије и промене до 2000. године. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд 1979. стр. 1—389.

— **Ружа Петровић: Кретање становништва по општинама у СР Србији 1961 — 1971. године.** Становништво бр. 3 — 4 за 1973. и 1 — 2 за 1974. годину, Центар за демографска истраживања ИДН, стр. 171—188.

— **Душан Брезник: Демографска кретања у СР Србији и мере за решавање проблема.** Становништво бр. 3 — 4 за 1975. и 1 — за 1976. годину. Центар за демографска истраживања ИДН, стр. 22—71.

— **Бравислав Дерић: Утицај развоја већих градских насеља на кретање и размештај становништва неразвијених региона ужег подручја Србије.** Статистичар, орган Статистичког друштва Србије за теоријску и примењену статистику, бр. 7 — 8 за 1980. годину, стр. 111—117.

— **Драгана Јанчић и Светлана Радовановић: Демографско пражњење на територији Србије без покрајина изражено кроз процес депопулације, размештај становништва и опадање густине насељености.** Статистичар, бр. 7 — 8 за 1980. годину стр. 119—130.

13) Према одређеним статистичким мерилима градски и мешовити карактер имала су у 1971. години следећа насеља западне Србије: **Општина Богатић:** Богатић-мешовито насеље; **Општина Шабац:** Шабац градско, а Јеленча, Мајур и Поцерски Причиновић мешовита; **Општина Владимирци:** Владимирци мешовита; **Општина Обреновац:** Обреновац градско, а Барич, Бело Поље, Забрeжје и Рвати мешовита; **Општина Лозница:** Лозница, Бања Ковиљача и Лозничко Поље градска, а Башчелуци, Зајача, Крајишници, Лешница, Плоча, и Трбушница мешовита; **Општина Уб:** Уб градско; **Општина Лајковац:** Лајковац градско, а Лајковац Село мешовито; **Општина Ваљево:** Ваљево, Градац, Доња Грабовица и Кличевац градска, а Бело Поље, Горић и Попаре мешовита; **Општина Осечина:** Осечина мешовита; **Општина Крупањ:** Крупањ градско; **Општина Мали Зворник:** М. Зворник градско, а Брасина, Д. Борина и Сакар мешовита; **Општина Љубовија:** Љубовија и Лоњин мешовита; **Општина Мионица:** Мионица мешовита; **Општина Љиг:** Љиг и Белановица мешовита; **Општина Бајина Башта:** Бајина Башта градско; **Општина Косјерић:** Косјерић мешовито; **Општина Титово Ужице:** Титово Ужице и Севојно градска; а Биоска, Кремна и Мокра Гора мешовита; **Општина Чајетина:** Чајетина мешовито; **Општина Пожега:** Пожега градско а Јелен До и Узићи мешовита; **Општина Ариље:** Ариље градско; **Општина Ивањица:** Ивањица градско насеље.

Извор података: **Попис становништва и станова 1971. године.** Савезни завод за статистику, књ. IX, Београд 1973. године.

Иста класификација насеља задржана је и у 1981. години пошто се још увек не располаже подацима најновијег пописа на основу којих би се сагледала класификација насеља по датим типовима.

14) Извор података: **Попис становништва и станова 1971. године.** Савезни завод за статистику, књ. VII, Београд 1975. и **Попис становништва, домаћинства и станова 1981. године.** Први резултати по општинама и насељима, Завод за статистику СР Србије, билтен 194, Београд 1981. **Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години,** први резултати по општинама, Савезни завод за статистику, билтен 1239, Београд 1981.

15) Израчунато на основу података таб. 4. Број становника и просечне годишње стопе пораста становништва по општинама уже Србије дате су за 1948, 1953, 1961. и 1971. годину у студији Групе сарадника: **Развитаk становништва СР Србије и промене до 2000 године,** који се незнатно од наших разликују пошто је вршено њихово заокруживање.

16) Кретање и компоненте кретања становништва према степену привредне развијености појединих општина СР Србије дате су у студији Групе сарадника: **Развитаk становништва СР Србије и промене до 2000. године,** стр. 1—389.

Résumé

MILENA SPASOVSKI

MOUVEMENT DU NOMBRE DE LA POPULATION DE LA SERBIE DE L'OUEST DANS LA PÉRIODE DE 1834 — 1981

Le nombre et la croissance de la population de la Serbie de l'Ouest pour la période de dernières 150 années ont été suivis sur la base des données de tous les recensements existants de la population, c. à d. à partir du premier, qui a eu lieu en 1834, jusqu'au dernier, effectué en 1981. Dans l'analyse ont été distinguées trois périodes, différentes du point de vue socio-historique, à savoir: la première, depuis l'année 1834 jusqu'à la première guerre mondiale, la seconde, entre deux guerres mondiales et la troisième, après la deuxième guerre mondiale.

La première période, qui embrasse le XIXe siècle et la première décennie de ce siècle, est caractérisée par la croissance constante du nombre de la population de la Serbie de l'Ouest. Le taux de croissance moyen annuel varie entre 12 et 16,0‰, ce qui est la conséquence non seulement du haut accroissement naturel, mais aussi de l'immigration permanente de la population dans ce territoire, partie de l'Etat serbe nouvellement créé. La croissance de la population dans cette période dans la Serbie de l'Ouest, ainsi que dans la Serbie, prise dans son ensemble, était considérablement plus rapide qu'en Slovénie, Croatie et dans nos autres régions. Les différences régionales de la croissance du nombre de la population dans les parties particulières de la Serbie de l'Ouest se reflètent dans cette période dans la croissance un peu plus rapide de la population des régions de plaine au Nord, qui étaient plus favorables à la production agricole que les parties méridionales plutôt montagneuses.

La croissance du nombre de la population de la Serbie de l'Ouest dans les premières décennies de ce siècle a été entravée par les guerres balkaniques et la première guerre mondiale, et la natalité particulièrement élevée dans la période de compensation après la première guerre mondiale et le taux d'accroissement de 23,6‰ n'ont eu pour résultat qu'une augmentation insignifiante du nombre de la population dans cette région en 1931 par rapport à celui de l'année 1910 (585 099:574 355).

La troisième période, c. à d. la période après la deuxième guerre mondiale jusqu'à nos jours, est caractérisée dans son ensemble par la croissance numérique de la population dans la Serbie de l'Ouest, mais cette croissance était la plus marquée dans la période de 1945—53 (taux environ 12,0‰) ce qui est la conséquence de la compensation de reproduction insuffisante de la population dans les conditi-

ons de guerre. A partir des années cinquante, la population de cette, ainsi que des autres régions de notre pays, a subi, avec une plus grande intensité, les affets du processus de la transition démographique qui fait baisser l'accroissement naturel ainsi que le taux annuel de croissance de la population. En outre, dans cette période se manifestent des différences très prononcées dans le nombre de population des agglomérations à fonctions différentes (agglomérations urbaines, mixtes et rurales), ce qui renvoie aux caractéristiques des mouvements migratoires et aux changements dans la disposition et la distribution de la population dans cette région. Les agglomérations urbaines se distinguent par une croissance marquée de la population (taux de 40 — 60‰); on trouve une croissance un peu moins élevée dans les agglomérations de type mixte (taux de 20 — 30‰). La population des agglomérations rurales, pourtant, n'augmente que jusqu'aux années cinquante (taux environ 6,0‰) et à partir de ce temps commence le décroissement constant de leur population (taux de -3,0 à -9,0‰). Les différences dans le développement économique et l'urbanisation des régions et agglomérations particulières de la Serbie de l'Ouest à partir des années cinquante ont causée une mobilité spatiale intensive de la population et son orientation vers les agglomérations urbaines et mixtes. Par ce processus ont été dépeuplées les agglomérations rurales, particulièrement celles dans les régions de haute montagne qui sont caractérisées par les taux négatifs de croissance de la population.